

પ્રકરણ: ૭

તારણો અને નિષ્કર્ષ

પ્રાદેશિકતા સંજ્ઞા એનું સ્વરૂપ વિભાવના તથા તેની નિકટવર્તી સંજ્ઞાઓ પ્રાદેશિકતા અને સાહિત્ય એ ઉપરાંત આધુનિકતાની પ્રાદેશિકતા પર થયેલી અસર એ વિશે ચર્ચા કરી ૧૯૯૦ પછીના સમયગાળાની એટલે કે આધુનિકોત્તર ટૂંકીવાર્તામાં પ્રાદેશિકતાના સંદર્ભો તપાસી આ વાર્તાઓને ઘડવામાં એમાં તળવાસ્તવને પ્રગટાવવામાં પ્રાદેશિકતાની ભૂમિકા અને ઉપકારકતાનો અભ્યાસ આ શોધનિબંધ દ્વારા કરવાનો ઉપક્રમ હતો. ગુજરાતનાં કુલ પાંચ પ્રદેશો મધ્ય, ઉત્તર, દક્ષિણ, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ આ પ્રદેશોમાંથી પસંદ કરેલી વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિક સંદર્ભો તપાસતા અનેક અભ્યાસમૂલક તથ્યો સાંપડે છે. જે ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં પ્રાદેશિકતાનાં વિભાવ એની ઉપકરકતાને સ્થાપી આપે છે. આ ઉપરાંત વાર્તાને કળાનાં તત્ત્વોને આધારે તપાસવા ઉપરાંત પ્રાદેશિકતા જેવા વિભાવને કેન્દ્રમાં રાખી વાર્તાઓનો અભ્યાસ કરવાથી જે-તે પ્રદેશને એનાં સઘળાં પરિમાણોને આપણે વાર્તાઓમાં તાગી શકીએ છીએ. જે આ વાર્તાઓમાં જીવંતતાને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે.

ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાના સ્થિત્યંતરોમાં ૧૯૭૫ પછીનો વાર્તાકાર ઘટનાદાસ અને ઘટનાસભર જેવી પડોજણમાંથી મુક્ત થઈ પોતાની રીતે લેખન કરતો દેખાય છે. અલબત્ત આધુનિક ટૂંકીવાર્તા એ ટૂંકીવાર્તાને વધુ કલાત્મક બનાવવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. સમય સાથે સાથે સર્જકનો અભિગમ હવે જીવનલક્ષી બને છે. ઇ.સ ૧૯૯૦ની આસપાસ સર્જાતી વાર્તાઓનો સર્જક પરંપરા કે જુનવાણીનો ભય રાખ્યા વિના ઘટના પાસે જતો દેખાય છે. અને એ સમાજના વાસ્તવિક ચિત્રને વાર્તાઓમાં આલેખે છે અને માનવીય સંદર્ભો બદલાય છે એ સાથે સાથે વાર્તાવિશ્વ પણ બદલાય છે. સ્થળ, સમયના ભૌગોલિક સંદર્ભો સાથે વાર્તા પ્રત્યે છે જેમાં જે-તે પ્રદેશ એના સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક સઘળા પાંસાઓનું આલેખન વાર્તામાં થાય છે. એ ઉપરાંત એ પ્રદેશ એમાં રહેતા જનનું જીવન, આચારવિચાર, રહેણીકરણી, માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, બોલી, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, અંધશ્રદ્ધા,

વહેમ ખાનપાન, પોશાક, વ્યવસાયો, રહેઠાણ, પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, આબોહવા આ બધા જ ઘટકો એના અસલ મિજાજ સાથે આલેખન પામે છે. જે એક રીતે વાર્તામાં એક નવા જ વિભાવને પ્રગટ કરે છે જેને આપણે પ્રાદેશિકતા કહીએ છીએ.

‘પ્રાદેશિકતા’ સંજ્ઞાનું સીધું જ જોડાણ છે પ્રદેશ સાથે. પ્રાદેશિક એટલે જે-તે પ્રદેશનું. સ્થળ સાથે જોડાયેલી આ સંજ્ઞા માટે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણા સર્જકો આંચલિક, જનપદ જેવી સંજ્ઞાઓ પ્રયોજે છે. આથી ઘણીવાર વાચક પોતે જ અવઢવમાં પડી જાય છે. પ્રાદેશિકતા જેવી ભાવવાચક સંજ્ઞા પ્રયોજતી વખતે એનું પણ ધ્યાન રાખવું પડશે કે એ જે અર્થમાં પ્રયોજાય છે ત્યાં શું એ બંધબેસતી છે? કારણ કે જનપદ અને પ્રાદેશિક આ ત્રણેય સંજ્ઞાઓની અર્થસ્થાયામાં ભિન્નતા છે. અંગ્રેજીમાં region તરીકે પ્રયોજાતી સંજ્ઞાનો અર્થ પ્રદેશ એવો થાય છે. અને જે પ્રદેશ સાથે જોડાયેલું છે એવું regional એટલે કે જ્યારે આપણે સાહિત્યમાં જોઈએ તો જે-તે પ્રદેશમાં સર્જાતું સાહિત્ય તે પ્રદેશનું સાહિત્ય. એટલે કે જેને region સાથે નિસબત છે તેવું સાહિત્ય એટલે regional literature. ઓક્સફર્ડ ઇંગ્લિશ ડિક્શનરીમાં રિઝનનો પ્રાચીન અર્થ ભૂમિનો એક મોટો ટુકડો, દેશ કે જેની સરહદો પૃથ્વીની વિશિષ્ટ પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ પ્રકૃતિ સંબંધિત જીવન વનસ્પતિ આ બધાની દૃષ્ટિએ વિશેષતા દેખાય. અંગ્રેજી ભાષાના જુદા જુદા શબ્દકોષોમાં પ્રદેશની આ મુજબ વિભાવના આપવામાં આવી છે. જેમાં (૧) કોઈ એક દેશ કે ભૂગોળનું એક ક્ષેત્ર (૨) એક પ્રાદેશિક ક્ષેત્ર (૩) મનુષ્ય શરીરનો એક વિશેષ ભાગ (૪) અવકાશ (૫) કાર્યાન્વિત ક્ષેત્ર રુચિનું ક્ષેત્ર (૬) રાજધાની સિવાયના દેશના બધા ક્ષેત્ર. region, regional અને regionality માં region ને ‘al’ પ્રત્યેય લાગી regional વિશેષણ બને છે. જ્યારે regionality એ ભાવવાચક સંજ્ઞા છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિની ઓળખમાં એનો પોતાનો પ્રદેશ અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. એની સાથે એનો ધર્મ, આસ્થા, શ્રદ્ધા, ખાનપાન, રહેણીકરણી, રીતરિવાજો, માન્યતા વગેરે બાબતો પણ જોડાયેલી હોય છે. આ ઉપરાંત જે-તે અંચલ, જનપદનો પ્રભાવ પણ મનુષ્ય એના જીવન પર પડતો હોય છે. એટલે કે એની

પ્રાદેશિકતાનો એનાં જીવન પર વિશેષ પ્રભાવ હોય છે. જે એના મૂળમાં છે. આ પ્રાદેશિકતા સાથેનું એનું જોડાણ તો એના જન્મ સાથે જ હોય છે કારણ કે જે-તે પ્રદેશ અને એના સઘળા પરિવેશમાં જ એનું બાળપણ, યુવાની અને વૃદ્ધત્વ પાંગરતું હોય છે. આથી મનુષ્ય ક્યારેય પોતાની પ્રાદેશિકતાને નકારી શકે નહીં. જોકે કોઈપણ પ્રદેશ સાથે કોઈપણને જોડી દેવાથી તેનામાં પ્રાદેશિકતા પ્રગટી જવાની નથી. પ્રાદેશિકતા એ એવી સંજ્ઞા વિભાવના છે જેમાં કોઈ એક ચોક્કસ ભૂ-ભાગ તેનાં સઘળા પરિમાણોને એમાં એની સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ, ભૂગોળ અને ઇતિહાસ આ બધી જ બાબતોનું વાસ્તવિક આલેખન જોવા મળે છે.

ભારતમાં હિન્દી સાહિત્યમાં આંચલિકતા તરીકે પ્રયોજતી આ સંજ્ઞા છૂટી પડી જાય છે. એમાંય હિન્દી સાહિત્યમાં ફણીશ્વરનાથ રેણુના ‘મૈલા આંચલ’ નવલકથાના પ્રકાશન સાથે જ આંચલિક નવલકથાની એક નવી જ ધારાની શરૂઆત થાય છે. ‘મૈલા આંચલ’ માં રેણુએ બિહારના એક આંચલનું જીવનવાસ્તવ પૂર્ણ વફાદારીથી આલેખ્યું છે. આ ઉપરાંત નાગાર્જુનની ‘બલચનમા’ જયશંકર ભટ્ટની ‘સાગર લહેરે ઓર મનુષ્ય’ રાંગેય રાઘવની ‘કબ તક પુકારુ’ ‘મુઢો કી સભા’ દેવેન્દ્ર સત્યાર્થીની ‘બલપુત્ર’ રાજેન્દ્ર અવસ્તીની ‘જંગલ કે ફુલ’ રામદરસ મિશ્રાની ‘પાની કે પ્રાચીર’ શિવપ્રસાદ સિંહની ‘અલગ અલગ વેતરણી’ ‘રાગ દરબારી’ આ બધા જ સર્જકોની નવલકથાઓમાં આંચલિકતાનું ખૂબ જ સચોટ અને સબળ આલેખન થયું છે એમાંય રેણુ ‘મૈલા આંચલ’માં બિહારના મેરીગંજ નામના એક નાના આંચલની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓના આલેખન સાથે સાથે એના સામાજિક સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ આ બધા જ પાંસાઓનું આલેખન ખૂબ જ ઊંડાણપૂર્વક કર્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઝવેરચંદ મેઘાણી પાસેથી સૌ પ્રથમ ‘સોરઠ તારા વહેતા પાણી’ નામે સૌરાષ્ટ્રના પ્રાદેશિક પરિવેશને પ્રગટાવતી નવલકથા મળી આવે છે. ત્યારબાદ પન્નાલાલ પટેલ, ઉમાશંકર જોશી, ઈશ્વર પેટલીકર, ચુનીલાલ મડિયા, પીતાંબર પટેલ જેવા ગાંધીયુગના સર્જકોનાં કથાસાહિત્યમાં આપણે પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ થતી જોઈ શકીએ છીએ. એની પાછળનું મુખ્ય કારણ હતું ગાંધીજીનો જીવનવાદી અભિગમ. કેન્દ્રમાં આમ જન અને એનું વાસ્તવ હોય ત્યારે જ સાહિત્યમાં એનું વાસ્તવ પ્રગટ છે એ ભાવ આપણે આ સમયના સાહિત્યમાં જોઈ શકીએ છીએ. અને

આથી જ આપણે જ્યારે મેઘાણીની વાર્તાઓ જોઈએ તો એમાં સોરઠ, પાંચાળની ભૂમિની મીઠી મહેક તો પન્નાલાલ પટેલના સર્જનમાં સાબરકાંઠાનો ઈશાનિયો ખૂણો ઉમાશંકર જોશીના સાહિત્યમાં ઈડર આસપાસનો પરિવેશ ચુનીલાલ મડિયામાં પણ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ ઈશ્વર પેટલીકરના કથાસાહિત્યમાં ચરોતર પ્રદેશ એનું જનજીવન એના નક્કર વાસ્તવ સાથે પ્રગટ્યું છે. આધુનિક ગાળામાં પણ સર્જકોની કૃતિઓમાં આ પ્રાદેશિક ઘટકો નહોતા જોવા મળતા એવું પણ નહોતું. પણ આ સમયગાળામાં ઉદભવેલી જુદા જુદા વિચારોની વિભાવના એ આ સર્જકોને પશ્ચિમના સાહિત્યથી વધુ પ્રભાવિત કર્યાં. અને એમ એ સાહિત્યના કળાના માપદંડોને વળગી રહ્યાં. જ્યાં એમના સાહિત્યમાંથી માણસ અને એનો પ્રદેશ, પરિવેશ આ બધા ઘટકો દૂર થતા ગયાં. આધુનિક વાર્તાઓની વિશેષતા મર્યાદાઓ આ સર્જકોની નજર સામે જ હતી. એટલે અનુઆધુનિક વાર્તાકારો વધુ સભ્યતા સાથે વાર્તાઓ લખવા માંડ્યાં. વાસ્તવમાં અપરિચિત રૂપોનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરી વાર્તાને વધુ સૂક્ષ્મતાથી સૂક્ષ્મ બનાવવાની મથામણ કરવા લાગ્યાં. અનુઆધુનિક વાર્તાકાર વાસ્તવનાં વિવિધ રૂપોને ખીલવવામાં નિજી નિરીક્ષણોનો સભાનતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. આમ પરંપરિત વાર્તા સામે થયેલા પડકારમાંથી આધુનિક વાર્તા જન્મી તેમ આધુનિક વાર્તા સામેના પડકારમાંથી આધુનિકોત્તર વાર્તા જન્મે છે.

મણિલાલ હ. પટેલ નોંધે છે એ મુજબ: “રૂપ રચવા માટે સહજ સર્જકતાને લેખે લગાડવાને બદલે લેખકો પ્રતિકો વિરોધાભાસો ઈત્યાદી તૈયાર ચોખટા ગોઠવીને એમાં વિચાર/વિષાદને ઢાળવામાં પડ્યાં. પાછું આ બધું નવતા કે પ્રયોગને નામે કેટલીક વાર સમીકરણાત્મક તો કેટલીક વાર ઉછી ઉધારનું લાગતું હતું. આમ સર્જકને બદલે કારીગર કે કસબ આવતા સાહજીક આલેખન કલાની તર્કબદ્ધ સૃષ્ટિનું લીલીયા બાદ થઈ ગયાં. સંવેદનાને અનુરૂપ રચનારીતિ ટેકનિકના ખોખા પ્રમાણે વિચાર સંવેદના શોધવાની પ્રવૃત્તિ ફાલી ફુલી. આથી વાર્તા કૃતક તો બની પણ સાથે એ આંતરિક અનિવાર્યતામાંથી નિસબતમાંથી સર્જક સિદ્ધ કરવાની તલપમાંથી નહીં આવતી હોવાની કલા અને જીવન ઉણપની પદ્ધતિ ગુમાવી બેઠી.” (પૃષ્ઠ 9 આધુનિક ગુજરાતી વાર્તા વિશ્વનાથ પટેલ)

આધુનિકોત્તર વાર્તામાં સ્વાનુભવનો નીચોડ રજૂ થવા લાગ્યો. તળ સાથેનો સંબંધ વધુ ઘનિષ્ટ થયો. બોલીનો સુચારું વિનિયોગ અને ગાંધીયુગના પ્રભાવમાં આ યુગની વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિકતાનો વ્યાપ અને ઊંડાણ સહજ પણે દેખાયા. આ સમયના વાર્તાકારોની ચેતનાનો વિસ્તાર શહેરથી ગ્રામ્યપ્રદેશ સુધી વિસ્તર્યો છે. આ ગાળાની વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિકતાને આલેખતા આવા સર્જકોમાં મણીલાલ પટેલ, રઘુવીર ચૌધરી, મોહન પરમાર, હિમાંશી શેલત, માય ડિયર જયું, કિરીટ દુધાત, મનોહર ત્રિવેદી, દલપત ચૌહાણ, હરેશ મંગલમ, પ્રવીણ ગઢવી, અજિત ઠાકોર, રામચંદ્ર પટેલ, નાઝીર મન્સૂરી, મોના પાત્રાવાલા, રમેશભાઈ ર. દવે, રાઘવજી માધડ, દશરથ પરમાર, માવજી મહેશ્વરી, ભી.ન વણકર, બી.કેસર શિવમ, હર્ષદ ત્રિવેદી, બિપિન પટેલ, જનક ત્રિવેદી, નવનીત જાની, પુરુરાજ જોશી, મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, પ્રભુદાસ પટેલ, સુમંત રાવલ, ગોરધન ભેસાણીયા, રાજેશ વણકર અને બીજા ઘણા વાર્તાકારોની વાર્તાઓમાં જે-તે પ્રદેશ એના સઘળા પરિમાણો સાથે પ્રાદેશિકતાને લઈને આલેખન પામ્યો છે.

ગાંધીયુગનાં સાહિત્યમાં પ્રાદેશિકતાનું આલેખન થયું છે. ગાંધીયુગના સર્જકોના સાહિત્યમાં પ્રદેશ અને એની પ્રાદેશિકતાનું સચોટ અને વાસ્તવિક આલેખન જોઈ શકાય છે. પરંતુ સાંપ્રત સમયમાં વાર્તાઓમાં જે પ્રકારે પ્રાદેશિકતાનું આલેખન થયું છે એ ગાંધીયુગની વાર્તાઓ કરતા ભિન્ન છે. ગાંધીયુગીન સર્જકોના સર્જન પર ગાંધીવિચારોનો ઘેરો પ્રભાવ હતો. ત્યાં પણ સામાજિક વસ્તુઓનું નિરૂપણ હતું. પરંતુ માનવ મનની કુંઠાઓ, કુત્સિતભાવોના આલેખનમાં આ વાર્તા કરતા આધુનિકોત્તર વાર્તાઓ અતિક્રમી જાય છે. જેમ કે સુંદરમ જેવા સર્જક પાસેથી થોડી ઘણી એવી વાર્તાઓ સાંપળી છે. પરંતુ સાંપ્રત સમયનો વાર્તાકાર એની વાર્તાઓમાં માનવજીવનના કોઈ પણ ભાગને આલેખતા ગભરાતો નથી કે ન તો એને વાર્તાકળાના માપદંડોને માળીએ મૂક્યા. વાર્તાકળાને પ્રતિબદ્ધ રહી સમાજ એના વાસ્તવને વાર્તામાં આલેખવામાં એ ક્યાંય પીછેહઠ કરતો નથી. અને આજે તે વાર્તામાં જે-તે પ્રદેશ એમાં જીવાતા જીવન, સંસ્કૃતિ એની લાક્ષણિકતાઓ અને વિશેષતાઓને પૂરી નિસબતથી આલેખે છે. આ સમયગાળાની વાર્તાઓમાં પ્રતીત થતી પ્રાદેશિકતા વાર્તામાં ફંકશનલ બની રહે છે.

એટલે કે ગાંધીયુગીન વાર્તાઓ વાંચતા ભાવક એ વાર્તાઓમાં જે-તે સમાજનું વાસ્તવિક આલેખન થયેલું જોશે પરંતુ ત્યાં એક મર્યાદારેખા તરત નજરે પડશે. કારણકે આદર્શવાદ ત્યાં ક્યાંકને ક્યાંક આડે આવતો હોય એમ લાગશે. અને જો સર્જક કળાને ધ્યાનમાં રાખી માત્ર કૃતિની રચના કરે તો એ કળા કૃતિ બની રહે. કળાના બધા જ માપદંડોમાં એ ખરી ઉતરે પણ એને સમાજના સહૃદય ભાવકો સ્વીકારે નહીં. જ્યારે સાંપ્રત સમયમાં રાતવાસો, શબવત જેવી વાર્તાઓ સામાજિક વાસ્તવનાં આલેખન સાથે કળાદષ્ટિએ પણ એટલી જ મહત્ત્વની બની રહે છે. જેમાં પ્રાદેશિકતા પણ દેખાય છે. પ્રાદેશિકતાની આ વિભાવના જેને આપણે ગાંધીયુગની વાર્તાઓમાં સાર્થક થતી જોઈ શકીએ છીએ એ પ્રાદેશિકતા અનુઆધુનિકોત્તર વાર્તાઓમાં એક નવો જ વળાંક લે છે. એટલે કે અહીં એની લાક્ષણિકતાઓમાં પણ બદલાવ જોવા મળે છે. પ્રાદેશિકતાને ખાસ સંબંધ છે કોઈ એક ચોક્કસ ભૂ-ભાગ, પ્રદેશ સાથે. આ પ્રદેશ એની સાથે જોડાયેલો એનો સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક પરિવેશ આ બધા જ સંદર્ભો એને પ્રત્યક્ષ કરાવી આપે છે. પ્રાદેશિકતા પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ, તેના જીવનધોરણોને સ્વીકારતી નથી. પ્રાદેશિક માણસ જ્યારે આવી સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરતો થઈ જાય છે ત્યારે તે પોતાની પ્રાદેશિકતા ગુમાવી બેસે છે. કારણ કે કોઈ એક પ્રદેશમાં રહેતો માણસ અને એની માટે એનો પ્રદેશ, ભાષા, રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, ખાનપાન, પોશાક, પરિવેશ એ પ્રથમ છે. અને આ બધા જ ઘટકોનું સબળ અને વાસ્તવિક આલેખન કરતું સાહિત્ય પ્રાદેશિક સાહિત્ય બને છે. કોઈપણ માણસ પોતાનો સ્વનો વિકાસ પોતાના પ્રદેશ, પ્રાંત સાથે જોડાઈને જ કરે છે. એટલે કે આ પ્રદેશ એનાં હાડ, માંસ, ચામડા અને રક્તમાં સમગ્ર વ્યાપેલો હોય છે. એની સાથેની એની સંવેદના પ્રગાઢ હોય છે. શહેરોમાં નોકરી ધંધાર્થે ગામડામાંથી ગયેલો માણસ આજે પણ પોતાના પ્રદેશ, એ પ્રદેશના પોતાના ગામને એના પરિવેશને ઝંખે છે. એ કોઈ પણ પ્રદેશનો રહેવાસી હોય એને ક્યારેય કોઈને પોતાની પ્રાદેશિક ઓળખ આપવી પડતી નથી. એનો પોશાક, બોલી, રહેણસહન આ બધા ઘટકો આપણી સમક્ષ એની પ્રાદેશિક ઓળખ ઊભી કરી આપે છે.

આજનો માણસ આધુનિકતાના રંગે રંગાઈને પોતાના અસલ જીવનને પોતાના પ્રાદેશિક સંસ્કારો, મૂલ્યોને ભૂલ્યો છે. ત્યારે ત્યાં પ્રાદેશિકતાની આ વિભાવના એટલી જ યથાર્થ અને સાર્થક બની રહે છે. પ્રાદેશિકતા સાથે દેશીવાદ, આંચલિક, જાનપદી, ગ્રામ્યચેતના, અરણ્યચેતના, જેવી વિચારધારાઓ જોડાયેલી છે. એમાં દેશીવાદને અને પ્રાદેશિકતાને ખૂબ નિકટનો સંબંધ છે. દેશીવાદના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતા બિપિન પટેલે નોંધ્યું છે એ મુજબ: “દેશીસાહિત્ય જન્મભૂમિમાં જોડાયેલું હોવું જોઈએ; આપણી સંસ્કૃતિ, ધર્મો, તેના સંસ્કારો, તેનો વારસો તથા પરંપરાઓ, બધા કાળ અને સ્થળો જેમાં એકરૂપ થઈને તેની ચેતનામાં વિલસતાં હોવા જોઈએ.” (આધુનિકોત્તર સાહિત્ય, સુધા પંડ્યા) જેમ દેશીવાદમાં મૂળના વિકાસ પર, મનુષ્યનું મૂળ સાબદું હોય તો જ તેનો વિકાસ થશે એમ કહેવાય છે એમ જ મનુષ્યનું પોતાના પ્રદેશ-પ્રાંત સાથેનું જોડાણ પ્રાદેશિક અસ્મિતા પણ એટલી જ મહત્ત્વની બની રહે છે. જેથી પ્રદેશ એના સ્થળ વિશેષો, આબોહવા, બોલી, પાત્રો એટલા જ અગત્યના બની રહે છે. અને સાહિત્યમાં આ ઘટકોત્ત્વોનાં સુચારું અને સબળ આલેખનથી જ જે-તે પ્રદેશ આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત થતો હોય છે.

ઘણા સાહિત્યમાં બોલીનાં આલેખનને જ પ્રાદેશિકતા સમજી બેસે છે. પરંતુ માત્ર વાર્તામાં પ્રયોજાયેલી બોલીથી જ પ્રાદેશિકતા પ્રગટે છે એવું નથી. કારણ કે વાર્તાકારને બોલીની અનિવાર્યતા લાગશે તો જ એ તળબોલી પ્રયોજશે. પ્રાદેશિકતાને જોકે તળવાસ્તવ સાથે ખૂબ નિકટતાભર્યો સંબંધ છે. જે-તે પ્રદેશ અને એનું આબેહૂબ વાસ્તવિક આલેખ એ તેનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. પરંતુ આપણે વાર્તામાં પ્રયોજાયેલી બોલી પરથી વાર્તાને પ્રાદેશિક કહીએ એ ભૂલભરેલું છે. કોઈ એક પ્રદેશ કે તળજીવનમાંથી આવતો સર્જક બોલી ઉપરાંત પ્રાદેશિક જનજીવન, એની સમસ્યા, વ્યથા, વેદના, શોષણ, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક તત્ત્વોનું પણ આલેખન કરે જે સમગ્ર પ્રદેશને પ્રસ્તુત કરતું હોય. જેમ કે કોઈ એક વાર્તામાં તળબોલીનો એક સંવાદ માત્ર ન મળે પણ વાર્તામાં એનો આગવો પ્રાદેશિક પરિવેશ એના સઘળા રૂપો સાથે પ્રગટે એની નોખી કથન થયેલી ઘટના પણ પ્રાદેશિકતાને પ્રગટાવી આપે છે. પ્રાદેશિકતાનો સીધો જ સંબંધ સ્થળ સાથે છે. એટલે કે જે-તે પ્રદેશનું એ પ્રાદેશિક એમ

આપણે એની વિભાવના કરીએ છીએ જે એની સીધી જ સમજ છે. એમાં જ્યારે આપણે ગુજરાતની વાત કરીએ તો કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, મધ્ય ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત જેવા પ્રદેશો એમાં પ્રાદેશિકતાને આધારે ચુંવાળ, વાઢેર, લાટ ચરોતર, હાલાર, ગોહિલવાડ, ઝાલાવાડ, પાંચાલ, કચ્છનો રણવિસ્તાર એના તળ ગ્રામ્યપ્રદેશોનો સમાજવાસ્તવ રીતરિવાજો, આચારવિચાર, માન્યતાઓ, પોશાક, ખાનપાન, વ્યસનો, વ્યવસાયો, વ્યવહારો ઉત્સવો, આ બધા જ ઘટકો એનાં આગવા પ્રાદેશિક પરિવેશ સાથે પ્રગટે છે. તો આ ઉપરાંત જે-તે પ્રદેશમાં વસતા લોકજનો એમની આસ્થા, શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા, ખાનપાન, પરંપરાઓ, લોકસાહિત્ય, લોકજીવન આ બધી જ બાબતો જે-તે પ્રદેશના આવા પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં આલેખન પામે છે. જેમાં આપણે જે-તે પ્રદેશને એની સઘળી વિશેષતાઓ સાથે પ્રગટ થતો જોઈ શકીએ છીએ.

અહીં એક પ્રશ્ન એ પણ ઉદભવે કે સર્જકને સાહિત્યમાં આવા પ્રાદેશિક તત્ત્વોના આલેખનની શી જરૂરિયાત ઊભી થઈ? એના ઉત્તર રૂપે એટલું કહી શકાય કે સાહિત્યમાં આવી પ્રદેશિકતાના આલેખન પાછળ સર્જકનો આશય પોતાના પ્રદેશનો મહિમા કરવાનો તો છે જ પરંતુ આધુનિકીકરણએ માનવજીવનમાં જે પરિવર્તન આવ્યું એને સમગ્ર માનવજીવનને જે અસર પહોંચાડી. શહેરીકરણે, વિજ્ઞાને માનવજીવનને ધળમૂળથી બદલી નાખ્યું. આની અસર પ્રાદેશિકતા પર પણ થઈ. ધીરે-ધીરે માનવીની માનસિકતા પણ બદલાઈ. પોતાની પરંપરાઓ બોલી, પોશાક, વિવિધતા આ બધાથી આધુનિક માણસ દૂર ભાગવા લાગ્યો. આથી તે લુપ્ત થવા લાગ્યા, માણસના જીવનમાં મંત્રનું સ્થાન યંત્રએ લીધું. માનવીની આ સ્થિતિ પ્રત્યે ખરું સંવેદન એ સાહિત્યમાં પ્રાદેશિકતાનું આલેખન છે. કેમ કે સર્જકને તળજીવન પ્રાદેશિક જીવન એના મૂલ્યો ભૂંસવા લાગ્યા. આ ભૂંસતા પ્રાદેશિક ચિત્રો સર્જકને પ્રદેશ અને એની પ્રાદેશિક અસ્મિતાને સાહિત્યમાં પ્રગટાવવા માટે તૈયાર કરે છે. અને આમ, પ્રાદેશિકતા સાહિત્યમાં પ્રગટે છે.

પ્રાદેશિકતાને ગાઢ સંબંધ છે વાસ્તવવાદ સાથે. જે-તે પ્રદેશ એમાં જીવાતું તળજીવન તળવાસ્તવ સમાજવાસ્તવ, પ્રકૃતિ, વ્યવસાયો, બોલી વિશેષ પ્રાદેશિકતાને પ્રગટાવે છે. પરંતુ વાસ્તવિકતાનું આલેખન માત્ર કે તળબોલીનું આલેખન માત્ર પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ નથી કરતા. પ્રદેશિકતા એક ભાવ છે અને એના જ્યારે જે તે પ્રદેશ અને એના લોકજીવન લોકસંસ્કૃતિ સામાજિક ધાર્મિક સાંસ્કૃતિક પાંસાઓ આલેખન પામે છે ત્યારે પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ કરે છે. પ્રાદેશિકતા એ આધુનિકોત્તર સાહિત્યનો એક અતિ મહત્ત્વનો વિભાવ છે. જેને આ સમયગાળાનાં સર્જકોએ પૂરી હથોટી સાથે ખપમાં લઈ ખેડ્યો છે. આ સમયનો સમાજભિમુખ, વાસ્તવવાદી, જીવનવાદી જે-તે પ્રદેશના અંતરિયાળ ખૂણામાં પ્રકૃતિના ખોળે જીવન જીવતાં માણસ સુધી પહોંચ્યો છે. અને એની વેદના વ્યથાને સાહિત્યમાં વાચા આપી છે. આ માટે આંબલિઓ, રાનીબિલાડો, જેવી વાર્તાઓ ઉદાહરણ રૂપ બની રહે છે. પ્રાદેશિકતા એ એક એવી સંજ્ઞા છે જેને કોઈ એક વ્યાખ્યામાં બાંધી શકાતી નથી. કારણ કે યુગેયુગે તેમાં પરિવર્તન આવતું રહે છે. એટલે કે તે સતત પરિવર્તનશીલ છે. હરિવલ્લભ ભયાણીના મતે સાહિત્ય પોત પોતાના પ્રદેશના લોકો સુધી પહોંચે તેવી ભાષામાં રચાવાનું આવશ્યક બન્યું. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યથી આ નવું સાહિત્ય જે એક બાબતમાં જુદું પડે છે તે એ છે કે આ સાહિત્ય પ્રાદેશિક ભાષા વિસ્તારના લોકોને માટે જ હતું. પ્રાદેશિક ભાષાઓની વચ્ચે સારી એવી ભિન્નતાને કારણે એક પ્રદેશનું સાહિત્ય બીજા પ્રદેશને સમજવું પણ અત્યંત મુશ્કેલ હતું. આમ ૧૦મી શતાબ્દી આસપાસ ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જે વ્યાપકપણે અખિલ ભારતીય ન હોય પણ સ્થાનિક હોય તેવા સાહિત્યનો પ્રાદેશિક સાહિત્યનો ઉદ્ભવ થયો.” (ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ- એક પૃ.૭૨)

ગુજરાતીમાં ૧૨મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધથી પ્રાદેશિક ભાષામાં રચાયેલી કૃતિઓ મળવા લાગે છે. મધ્યકાળમાં ધર્મની પ્રધાનતા તો સુધારક યુગમાં સમાજની બદીઓ, કુરિવાજો સુધારવાનો ઉદ્દેશ, પંડિતયુગમાં સંસ્કૃતિના મૂલ્યો, ખરી સાંસ્કૃતિક વિરાસતને સાચવી લેવાની મહત્તા જોવા મળે છે. આ સમયગાળાનું સાહિત્ય જોતા આ વાત ચોક્કસ ગળે ઊતરશે પરંતુ જ્યારે ગાંધીયુગ તરફ નજર કરીએ તો દરિદ્રનારાયણની પૂજા

સમાજના છેવાડાના વ્યક્તિની સાહિત્યમાં હિમાયત, ગાંધીજીના જીવનવાદી અભિગમ સમાજવાસ્તવ અને સઘળા પ્રાદેશિક ઘટકોનું સાહિત્યમાં આલેખન પ્રાદેશિકતાની વિભાવનાને વધુ ઘેરી બનાવી આપે છે. ગાંધીજીના કોષીયાને સમજાય તેવી ભાષાનો સાહિત્યમાં પ્રયોગ સમાજના તળવાસ્તવ એની સમસ્યા, પ્રશ્નો, પીડા, વ્યથા, વેદનાનો આલેખન અતિ મહત્ત્વનાં બની રહે છે. આ સમયમાં પ્રાદેશિકતાની વિભાવના જોર પકડે છે. ગાંધીજીની વિચારધારાથી પ્રભાવિત અનેક સર્જકો સાહિત્યમાં જે-તે પ્રદેશને એના સઘળા પરિબળો ઘટકો સાથે આલેખે છે. જેમાં ઝવેરચંદ મેઘાણી, ઉમાશંકર જોશી, પન્નાલાલ પટેલ, ઈશ્વર પેટલીકર, પીતાંબર પટેલ, ચુનીલાલ મડિયા જેવા સાહિત્યકારોનો સિંહ ફાળો છે. આ સાહિત્યકારોએ પોતાની પ્રાદેશિક વિશેષતાઓને ખરી નિસબત થી વાસ્તવિકપણે સાહિત્યમાં આલેખી આપી છે. પરંતુ આ પ્રાદેશિક સાહિત્ય અને સાંપ્રત પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં પણ ભિન્નતા છે એ માનવું રહ્યું. કારણ કે આપણે જ્યારે ગાંધીયુગના સાહિત્યને જોઈએ છે અને એમાં જ્યારે પ્રાદેશિકતા જોઈએ છે ત્યારે એ પ્રાદેશિકતા અને અનુ આધુનિકોત્તર વાર્તાઓમાં જે પ્રાદેશિકતાનું સ્વરૂપ છે એમાં આપણને ભિન્નતા જોવા મળે છે. આધુનિક યુગના પ્રાદેશિક સાહિત્યને પોષક હવા મળતી નથી. એટલે કે આ સમયગાળામાં કળાનાં તત્ત્વોની ઉપાસના થાય છે. આથી જાણે કે માનવી એની સંવેદના એનો પ્રદેશ, ગામ, સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ હાંસિયામાં ધકેલતો હોય એમ લાગે છે. ઘટનાતત્ત્વોનો દ્વાસ, નવી નવી ટેકનિકો, સાહિત્યક વાદો, માનવીની સંકુલતા, વિટંબણા અને રૂપનિર્મિતિ, આકારવાદ આ વિચારધારાઓ સામે પ્રાદેશિકતા વિકસી શકતી નથી. આ સમયગાળામાં સર્જક જાણે કે પોતાના મૂળથી વેગળો પડ્યો હોય એમ એના જીવન વાસ્તવ કરતા સાહિત્યમાં કળાને અતિ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું. માત્ર ને માત્ર કળાની ઉપાસના કરતા આ સર્જકો સાહિત્યકે અસંગત માનતા હોય એમ લાગે. અને આથી જ આ સમયગાળા દરમ્યાન પ્રાદેશિકતાની વિભાવનાને ચોક્કસ આબોહવા મળતી નથી. જોકે આ સમયના સાહિત્યમાં પ્રાદેશિકતાનાં થોડા અંશો અને એના લક્ષણો આપણે જોઈ શકીએ. પરંતુ આ સમયગાળામાં મહત્ત્વ તો કળાના તત્ત્વોને જ મળ્યું છે એ નોંધવું રહ્યું.

જ્યારે આધુનિકોત્તર યુગમાં સર્જક પોતાના તળનું મહિમાગાન કરે છે. સાહિત્યમાં તળપ્રદેશ એમાં જીવાતું જીવન એનું સમાજવાસ્તવ, પ્રકૃતિ, પ્રાદેશિક પરિવેશ, લોકસાહિત્ય, બોલી આ બધા જ ઘટકોનું આલેખન કરે છે. આધુનિક યુગમાં જે સર્જક કળાને અને એના રૂપને વળગી રહ્યો હતો એ આધુનિકોત્તર સમયગાળામાં જીવનવાદી બને છે. એની નજર હાંસિયામાં રહેલા લોકો પર પડે છે. એમની વ્યથા, વેદનાનું આલેખન તે સાહિત્યમાં કરે છે. સામાજિક વાસ્તવ એની નિજ પ્રાદેશિક ઓળખ, અસ્મિતા, બોલી, ભાષા સઘળું આ સાહિત્યમાં પ્રગટે છે. એટલે કે પ્રાદેશિકતાની વિભાવના આ મતે સતત બદલાતી રહે છે. આધુનિક યુગના તબક્કામાં તે મંદ પણ પડી જાય છે. જ્યારે કે એની વિભાવનાના મૂળિયા મજબૂત તો ગાંધીયુગમાં જ થઈ ગયા હતા. આધુનિકોત્તર યુગ સુધી આવતા પ્રાદેશિકતાની વિભાવનામાં પણ ઘણા ફેરફારો થાય છે. અને આ બદલાવો પરિવર્તનો આપણે ગાંધીયુગની વાર્તાઓ અને સાંપ્રત સમયની વાર્તાઓમાં પ્રગટતી પ્રાદેશિકતાને જ્યારે સરખામણી કરીએ ત્યારે તારવી શકાય છે. ગાંધીયુગની વાર્તાઓમાં ગાંધીજીના વિચારો, ગ્રામ્યસંસ્કૃતિ ગ્રામ્ય જીવનનું વાસ્તવિક આલેખન, તળનો મહિમા, એમના વ્યવહારો, રીતરિવાજો, વ્યવહારો, ગ્રામ્ય સમાજવાસ્તવ, પરિવેશ દલિત સંવેદનાજન્ય જીવન, તળબોલી, ખેતી, પરંપરા, ભાતીગળ સંસ્કૃતિ આ બધા જ ઘટકો જે પ્રાદેશિક સંદર્ભ ઊભા કરી આપે છે તેનું સર્જનાત્મક આલેખન જોઈ શકાય છે. જ્યારે આધુનિકોત્તર સમયની વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિકતા જુદી જ રીતે પ્રગટે છે. અહીં સર્જક વ્યક્તિકેન્દ્રી સાહિત્યમાંથી સમષ્ટિકેન્દ્રી સાહિત્ય તરફ વળે છે. આ સમયની વાર્તાઓમાં ગ્રામ્યજીવન, કૃષિજીવન, પશુપાલન પર નભતા લોકો એમની પરંપરા, વ્યવહારો વ્યવસાયો, રીતરિવાજો, ખાનપાન, શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા, વહેમો આ બધી જ બાબતોનું આલેખન સૂક્ષ્મ સ્તરે થાય છે. જ્યાં પ્રાદેશિકતાના સંદર્ભો મળી રહે છે. અહીં અભ્યાસમાં સમવિષ્ટ ‘છત્રી’ ‘રાતવાસો’ ‘બદલી’ ‘ખેતર’ ‘પલટાતો પવન’ જેવી વાર્તાઓમાં આપણે કૃષિ સાથે જોડાયેલો આગવો પ્રાદેશિક સંદર્ભ પામી શકીએ છીએ.

આ વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિકતાને આપણે જુદી જ રીતે પ્રગટ થતી જોઈ શકીએ છીએ. યંત્રના આશરે બેઠેલો મનુષ્ય અનેક સુખ સગવડો મેળવે છે અને આ યંત્રસંસ્કૃતિ એની પાસેથી એની પ્રાદેશિક અસ્મિતા છીનવી લે છે.

આ પ્રાદેશિકતા પર આધુનિકતાની અસરને પ્રગટ કરતી ધૂમકેતુની 'ગોવિંદનું ખેતર' એટલી જ સાર્થક બની રહે છે. પ્રસ્તુત શોધનિબંધમાં ટૂંકીવાર્તામા પ્રાદેશિકતાનાં સંદર્ભો તપાસી અભ્યાસ પ્રસ્તુત કર્યો છે. જેમાં ૧૯૮૦ પછીનાં સમયગાળાની વાર્તાઓને અભ્યાસમાં લીધી છે. ગુજરાતના પાંચ પ્રદેશો જેમાં મધ્ય, ઉત્તર, દક્ષિણ, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ આ પાંચેય પ્રદેશોની પસંદ કરેલી વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિકતાનું તત્ત્વ અને વાર્તા માટે એની ઉપકારકતાને તપાસી પ્રમાણી છે. આ સમગ્ર વાર્તાઓમાંથી પસાર થતા પ્રાદેશિકતાનો વિભાવ અને એની પ્રસ્તુતતા જે-તે પ્રદેશ અને એ પ્રદેશને સાહિત્યમાં કેવી રીતે ઉપસાવ્યો છે એ ઉજાગર કર્યું છે. ત્યારે મધ્ય ગુજરાત પ્રદેશ એમાંય ખાસ તો ચરોતર પ્રદેશ અને એમાં પસંદ કરેલી વાર્તાઓમાં તળજીવન અને એનો પરિવેશને આલેખતી વાર્તાઓમાં આ પ્રદેશ અને એનું તળજીવન આગવા સંદર્ભ સાથે પ્રગટ્યું છે. 'રાતવાસો' 'બદલી' 'ડેરો' આંબલિયો' 'છત્રી' 'છગનાને ન સમજાતા સવાલો' 'રાણા પ્રતાપના વંશજો' જેવી વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિકતાને ઉજાગર કરનારા તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી અભ્યાસમૂલક તથ્યો દ્વારા રજૂ કરી આપ્યું છે. કૃષિજીવન અને એની મનોવ્યથાને સાટા જેવા રિવાજને સચોટ રીતે રજૂ કરતી 'બદલી' 'રાતવાસો' તો ગ્રામ્યપરિવેશમાં શ્વસતો એકલોઅટૂલો ભાથી અને એનું જીવન વ્યથા, વેદના ચરોતરના પરિવેશ સાથે એની પ્રાદેશિક તળબોલી સાથે 'છત્રી' વાર્તામાં આલેખન પામી છે. ગ્રામીણ સમાજમાં જેવા મળતા સંબંધો અને એનું ખોખલાપણું 'મીઠા વગરનો રોટલો' તો એ ઉપરાંત પંચમહાલ જિલ્લાની આસપાસના આદિવાસી જનજીવન, વિચરતી વિમુક્ત જાતિ એમનું જીવન, રહેણીકરણી, પોશાક, સમાજ, બોલી, વ્યવસાયો, એમના પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ, ધાર્મિક આસ્થા, સમાજ દ્વારા એમનું કરવામાં આવતું શોષણ, આંબલિયો, ડેરો, રાણા પ્રતાપના વંશજો જેવી વાર્તાઓમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. મધ્ય ગુજરાતની વાર્તાઓમાં ખાસ કરીને મહીસાગરકાંઠાથી લઈને ચરોતરપ્રદેશ અને એ પ્રદેશની આગવી પ્રાદેશિકતા બખૂબી પ્રગટી છે. આ વાર્તાઓનો અભ્યાસ કરતા ઊડી અને આંખે વળગે એવી આ પ્રદેશની ચરોતરી બોલી, એના નોખા રિવાજો, ગ્રામીણ કૃષિજીવન, સમાજ વાસ્તવ વાર્તાઓને કલાત્મક બનાવવામાં ઘણા

જ મહત્ત્વનાં અને એટલા જ ઉપકારક બન્યાં છે. અને આ સમગ્ર વાર્તાઓમાં આ પ્રદેશ એનું નોખું વાતાવરણ એની વિશેષઆભા જેમાં પ્રાદેશિક અસ્મિતાનાં દર્શન થાય છે.

ઉત્તર ગુજરાતની વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદનાને આલેખતી ‘કાતોર’ ‘નકલંક’ ‘રમત’ વાર્તાઓમાં આ પ્રદેશનો આગવો પરિવેશ એના વ્યવસાયો, લોકસંસ્કૃતિ ઉજાગર થયા છે. તો ઘર, ખેતર, વતન સાથેના સાચા સંવેદનને પ્રસ્તુત કરતી ‘ખેતર’ નોખો સંદેશ આપતી ‘મંદિરની પછીતે’ તો સ્ત્રીની વ્યથાની ખરી કથારૂપ બનતી ‘કરિયાવર’ ‘સહી’ વાર્તાઓ ઉપરાંત અરવલ્લી વિસ્તારનો આગવો પ્રાદેશિક પરિવેશ અને આદિવાસી જીવન વાસ્તવને પ્રગટાવતી ‘દેવચકલી’માં આ પ્રદેશ અને એનો તળવાસ્તવ આલેખન પામ્યું છે. જેમાં પ્રાદેશિકતાને પણ ઉજાગર થઈ છે. જા...એમ.ઓ.યુ રદ.. જેવી વાર્તામાં ઉત્તર ગુજરાતની ઠાકોર કોમ એના પેઢી દર પેઢીના ચોરી કરવાનો ધંધો અને એમના આગવા રીતરિવાજોનું આલેખન પ્રાદેશિકબન્યું છે. એવી જ રીતે ‘નકલંક’ વાર્તામાં પણ શહેરીકરણ અને શહેરીકરણનો ભોગ બનતું પાત્ર કાંતિ એનો હાથવણાટનો પેઢી દર પેઢીનો વ્યવસાય જેમાં પ્રાદેશિક તત્ત્વો પડ્યા છે. જ્યાં આ પ્રદેશને પ્રગટ થતો જોઈ શકાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતની વાર્તાઓમાં સુરત આસપાસનો ગ્રામ્ય પરિવેશ અને તળબોલીનું સચોટ આલેખન થયું છે. એની પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાઓનું સજીવ આલેખન આ વાર્તાઓને પ્રાદેશિક બનાવે છે. જેમાં ‘સુખા બાપાની રૂખી’ ‘જન્મ’ જેવી નોખી વાર્તાઓ, સંબંધોની સ્વાર્થતા અને ગુંગળામણને પ્રગટ કરતી ‘ગુમડું’ તો પ્રાદેશિક અંધશ્રદ્ધા, માન્યતાઓને પ્રગટ કરતી કરેણ આદિવાસી જનજીવન એની નોખી પરંપરા, માન્યતા, રિવાજો, શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા આગવો ડાંગ આહવાનો પ્રાદેશિક પરિવેશને પ્રગટ કરતી ‘રાની બિલાડો’ સુરત આસપાસનો ગ્રામ્યપરિવેશ જેમાં પ્રગટ્યો છે એવી ‘ચુડેલનો વાંસો’ વાર્તાઓમાં આ પ્રદેશ અને એની પ્રાદેશિક આભા એના સઘળા પ્રાદેશિક ઘટકો સમેત પ્રગટી છે.

સૌરાષ્ટ્રના પ્રાદેશિક પરિવેશ અને એના ગ્રામ્યજીવન, પરંપરા, માન્યતાઓ, ઉત્સવ, મેળા, ખાનપાન રહેઠાણ, બોલી આ બધા જ ઘટકોને પ્રગટાવતી વાર્તાઓ જેમાં ‘આ સવજી શામજી બચું કોઈ દી સુખી નો થ્યા’

‘નોખું ખોરડું’ ‘મઘીની માનતા’ ‘મ્યુઝિયમ ઓફ ઇનોસન્સ’ જેવી કલાત્મક વાર્તાઓમાં પ્રગટ્યું છે. આ વિસ્તારની સ્ત્રીઓ એમની વાસ્તવિક સ્થિતિને પ્રગટાવતી ‘ભડકો’ એમની સમસ્યાને વાર્તારૂપ આપતી એવી ‘પોલિટેકનિક’ સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્યવાસ્તવને એના સઘળા પરિમાણો સાથે પ્રગટાવતી ‘વઉ’ ગ્રામીણ અંધશ્રદ્ધા, આસ્થા, ધર્માડંબરને આગવા પરિવેશ સાથે પ્રગટ કરતી ‘ડારવીનનો પિતરાઈ’ અને દલિતજીવનને પ્રગટ કરી આપતી ‘કોઠો’ વાર્તાઓમાં સોરઠ પ્રદેશ અને એની ભૌગોલિક આભા પ્રગટ થઈ છે. આ વાર્તાઓ તપાસતા એક વસ્તુ જે સીધી જ નજરે પડે છે એ છે આ પ્રદેશ આ પ્રદેશના જન એ જનનો નોખો મિજાજ, નોખી ભાષા જે વાર્તામાં નોખા સંવેદનવિશ્વને આલેખી આપે છે.

કચ્છ પ્રદેશની વાર્તાઓમાં બદલાયેલા કચ્છની સ્થિતિનું સચોટ આલેખન થયું છે. કચ્છમાં ૨૦૦૧માં આવેલા ગમખ્વાર ભૂકંપે માનવજીવનને તહસ મહસ કરી નાખ્યું. માનવ જીવનની આ દશા સાહિત્યમાં પણ એના વાસ્તવ સાથે પ્રગટે છે. કચ્છમાં કંપનીઓ આવતાં ઔદ્યોગિકીકરણને કારણે તેની આબોહવા બદલાઈ છે. અને આ બદલાયેલી સ્થિતિનું આલેખન કરતી ‘પલટાતો પવન’ ‘ગળામાં અટવાયેલી તરસ’ ‘ધોળીધૂળ; ભૂકંપ રેતીનું અંધડ જેવી કુદરતી આફતોનું આલેખન કરતી ‘તંબૂ’ ‘રેતીનો માણસ’ પાણીની તંગી જે કચ્છની પ્રાદેશિક સમસ્યા છે તેનું આલેખન કરતી વાર્તા ‘આટાર’ કચ્છનાં દરિયાઈ પરિવેશને ઉજાગર કરતી ‘ખેપ; કચ્છનાં સફેદ રણમાં અનેક અગવડો વેઠી સંઘર્ષમય જીવન જીવવા સાથે મીઠું પકવતાં અગરિયા એમનું જીવન અને સમસ્યાનું આલેખન ‘ધોળીધૂળ’ વાર્તામાં, તો કચ્છપ્રદેશ એના માનવીની પ્રમાણિકતા અને સ્વભાવનું વાસ્તવિક આલેખન ‘મિલકત’ વાર્તામાં થયું છે. આ સઘળી વાર્તાઓમાં આ પ્રદેશ એના પ્રાદેશિક તત્ત્વોનું વાસ્તવિક આલેખન થયું છે જેમાં આ પ્રદેશ અને એની પ્રાદેશિકતા પ્રગટી છે. આ સઘળી વાર્તાઓમાં ૧૯૯૦ પછીનો આધુનિકોત્તર સમયગાળો અને એની પ્રદેશગત લાક્ષણિકતાઓનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ થયો છે. જે તે પ્રદેશ એની આગવી ભૂગોળ, જીવનવાસ્તવ, બોલી, પોશાક, રહેઠાણ, ખાનપાન, વ્યવસાયો, રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, રહેણીકરણી, વ્યવસાય, વ્યવહારો આ બધા જ તત્ત્વોના આલેખન દ્વારા વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિક વાતાવરણ

જામ્યું છે. જેમ કે ‘ડેરો’ વાર્તામાં વિચરતી વિમુક્ત એવી મદારી કોમ એની વેદના, વ્યથા એમાં પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાઓ સાથે આલેખન પામ્યા છે. અને એમાં પાવાગઢ આસપાસનો આખો પ્રાદેશિક પરિવેશ પ્રગટ્યો છે. તો ‘દેવચકલી’ વાર્તામાં અરવલ્લીની પર્વતમાળામાં વસતા આદિવાસી એમનાં ‘દેવચકલી’ નામનાં પક્ષીને ઉડાવી વર્ષનો વરતારો જોવાની ધાર્મિક પરંપરા, શ્રદ્ધા, માન્યતાનું વાસ્તવિક આલેખન ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશ વિશેષને અને એની પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ કરી આપે છે. એવી જ રીતે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ‘રાની બિલાડો’ વાર્તામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં ક્યારેય ન પ્રયોજાયેલ એવી તળવાસ્તવિક બોલી દ્વારા ડાંગ-વાંસદાના પ્રાકૃતિક પરિવેશ, આ પ્રદેશના લોકોની માન્યતાઓ પરંપરા એમાંય પારસીઓ દ્વારા આદિવાસીઓનું થતું શોષણ જેવી નક્કર વાસ્તવિકતા પ્રગટી છે.

આ વાર્તાઓમાં ગ્રામ્ય પરિવેશ, ગ્રામ્યચેતના, ખેતી, પશુપાલન જેવા વ્યવસાયો, વ્યવહારોનું તાદૃશ આલેખન જોવા મળે છે. જેમાં ‘રાતવાસો’ ‘બદલી’ ‘ખેતર’ ‘કાતોર’ ‘પલટાતો પવન’ ‘મિલકત’ જેવી વાર્તાઓમાં આ સઘળું આલેખન પામ્યું છે. આ ઉપરાંત લોકકથા, લોકગીતો, ભજનો જેવા લોકતત્ત્વોનું સર્જનાત્મક આલેખન અહીં એકથી વધુ વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. તેમ કે ‘નકલંક’ વાર્તામાં આવતું ઓહમ સોહમની અવળી વાણી.... દેવચકલી વાર્તામાં ખીમલા દ્વારા ગવાતું પ્રાદેશિક લોકગીત, ડારવીનનો પિતરાઈમાં સવા ભુવા દ્વારા કહેવાથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિની કથા, વઉ વાર્તામાં આવતી ખિસકોલી વઉની વાર્તા કે ખેપ વાર્તામાં માલમ દ્વારા ગવાતું ખલાસી ગીત, ‘આટર’વાર્તામાં ભજનો ગાતો વિરમ, ‘રેતીના માણસ’માં કાફી ગાતો સરદાર આ સઘળાં પ્રાદેશિક સંદર્ભો સર્જનાત્મક બન્યાં છે. જે વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને ઉજાગર કરવામાં મહત્ત્વના બન્યાં છે.

પ્રાદેશિક ગ્રામ્યજીવન એનો આગવો પરિવેશ જે-તે પ્રદેશ એમાં જીવાતા જતા જીવનમાં તળજીવનની પરંપરાઓ, રિવાજો, શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા બધા ઘટકોનો આલેખ વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિક ભિન્નતા મુજબ જોવા મળે છે. જેમ કે ‘છગનાને ન સમજાતા સવાલો વાર્તામાં બાળલગ્ન આણું વાળવાનો રિવાજ, ‘બદલી’ વાર્તામાં સાટાનો

રિવાજ, સાપ પકડવાની વ્યવસાયિક પરંપરા, દીકરીને કરિયાવર આપવાનો રિવાજ, દેવચકલી ઉડાવીને વર્ષનો વરતારો જોવાની પરંપરા ‘દેવચકલી’ વાર્તામાં જા...એમ.ઓ.યુ રદ...વાર્તામાં ચોરી કરવાનો પેઢી દર પેઢીનો વ્યવસાય, જીવતી જાગતી સ્ત્રીને ચુડેલ માની એને મારી નાખવા સુધીની તૈયારી કરતો ગ્રામ્યસમાજ, વાડામાં શોક તેજુબાએ રોપવેલી કરેણ પર વહેમ રાખી એને ઉખેડાવતા ગલાબબા, ટોપલામાં મૃત્યુ પછી ત્રીજા દિવસે કરાતી વિધિ ‘રાની બિલાડો’ વાર્તામાં, વંતરી કાઢવા માટે ભુવા ધુણાવવાનો રિવાજ અને અંધશ્રદ્ધા ‘ડારવીનનો પિતરાઈ’માં તો દેવીપૂજક જ્ઞાતિ અને એની સાચું બોલાવવા માટેની આગવી ધાર્મિક પરંપરાને પ્રગટ કરતી ‘ભડકો’ વાવાવાઝોડાથી બચવા બે રૂપિયાના શ્રીફળની બાધા માનતી મઘી ‘મઘીની માનતા’માં હરસિદ્ધ માતાના મંદિર સામે લગ્નથી વચનબદ્ધ થતા રુકિમ-મંગલો આ બધા સંદર્ભો આ વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિકતા ને મૂર્ત કરી આપે છે. ‘છગનાને ન સમજાતા સવાલો’ ‘આંબલિઓ’ ‘દેવચકલી’ ‘રાની બિલાડો’ જેવી વાર્તાઓમાં જે-તે પ્રદેશમાં વસતા આદિવાસી એમની આગવી જીવનશૈલી, વ્યવસાયો, સામાજિક પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ, પરંપરાઓ, પોશાક, વ્યસનો, ઉત્સવો અને આગવી બોલી પ્રાદેશિક બન્યાં છે.

જે-તે પ્રદેશ એની આગવી ભૂગોળ, પ્રાકૃતિક વિશેષતાઓને પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરી આપે છે. વિભિન્ન પ્રદેશની આ વાર્તાઓમાં ‘કાતોર’ નકલંક’ ‘કોઠો’ જેવી વાર્તાઓમાં દલિતચેતના છે અને પ્રદેશ વિશેષ એની પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાઓ સાથે પ્રગટ્યો છે. પ્રાદેશિકતાની સાથે આ દલિતચેતના વાર્તાને વધુ ઉપકારક બની છે. જેમાં દલિતસમાજ એનું જીવનવાસ્તવ, વણકરવાસ, વણાટકામ જેવો વ્યવસાય સવર્ણો દ્વારા થતો અન્યાય, દલિતોનાં વાસનો પરિવેશ, આગવી પરંપરા, વહેમો, રિવાજો, ખાનપાન, શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધા આ તમામ તત્ત્વોનું આલેખન સચોટ રીતે થયેલું જોવા મળે છે. તો આ વાર્તાઓમાં જોવા મળતા ગ્રામીણ, પ્રાકૃતિક, વન્ય, દરિયાઈ, રણપ્રદેશના પરિવેશો પણ જે-તે પ્રદેશની પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાઓને પ્રગટાવવામાં ઘણા જ મહત્ત્વનાં બન્યા છે. ‘રાતવાસો’ ‘બદલી’ ‘રાની બિલાડો’ ‘દેવચકલી’ ‘ચુડેલનો વાસો’ ‘ખેતર’ ‘આટાર’ ‘રેતીનો માણસ’ ‘ગળામાં અટવાયેલી તરસ’ ‘ધોળીધૂળ’ આ વાર્તાઓ એમાં આલેખાયેલા એના નોખાં પ્રાદેશિક પરિવેશના સચોટ

ઉદાહરણરૂપ બની રહે છે. આ ઉપરાંત અહીં વાર્તાઓનાં શીર્ષકો પ્રતીકાત્મક છે. જેમ કે ‘છત્રી’ ‘મીઠા વગરનો રોટલો’ ‘આંબલિઓ’ ‘કાતોર’ ‘દેવચકલી’ ‘ગૂમડું’ ‘કરેણ’ ‘રાની બિલાડો’ ‘કોઠો’ ‘આટાર’ ‘રેતીનો માણસ’ ‘ધોળીધૂળ’ આ પ્રતીકાત્મક શીર્ષકો પણ એટલા જ પ્રાદેશિક બન્યાં છે.

આ વાર્તાઓમાં જે-તે પ્રદેશની તળબોલીનું સર્જનાત્મક આલેખન એ પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ કરનારું બળવાન તત્ત્વ બની રહે છે. દરેક પ્રદેશને પોતાની આગવી બોલી અને લાક્ષણિકતાઓ હોય જ છે. જે તેના સાહિત્યમાં પણ પ્રગટે છે. આ તળબોલી તેમાં આદિવાસી બોલી, કાઠીયાવાડી બોલી, ચરોતરી બોલી, દક્ષિણ ગુજરાતની સુરતી બોલી, ઉત્તર ગુજરાતની તળબોલી, દલિતોની બોલી આ બધી જ બોલીઓનું આલેખન આ વાર્તાઓમાં ખૂબ જ રસાત્મક રીતે થયેલું છે. જેમ કે ‘નકલંક વાર્તામાં પ્રયોજાયેલી દલિત બોલી, ‘છત્રી’માં પ્રયોજાયેલી ચરોતરી બોલી, અજિત ઠાકોરની ‘ગૂમડું’ ‘કરેણ’ વાર્તાઓમાં પ્રગટતી દક્ષિણ ગુજરાતની સુરતી બોલી, તો મોના પાત્રાવાલાની વાર્તા ‘રાની બિલાડો’માં પ્રયોજાયેલી પારસી-આદિવાસી બોલી, ‘આંબલિઓ’ ‘દેવચકલી’માં પ્રયોજાયેલી આદિવાસી બોલી આ ઉપરાંત જ્ઞાતિ જાતિ વિશેષ બોલીના ઉદાહરણો પણ આપણે આ વાર્તાઓમાં તાગી શકીએ છીએ. આ બોલી અને એની બળકટતા, સર્જનાત્મકતા જે-તે સ્થળ વિશેષ, પ્રદેશ વિશેષની નોખી ઓળખને પ્રસ્તુત કરી આપે છે. ઉપરાંત એ પ્રાદેશિક બોલી પાત્ર પ્રસંગના વર્ણનોમાં પણ એટલી જ પ્રસ્તુત બની રહે છે. એમાં તળબોલી અને એની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ કરનારી સબળ ઘટકતત્ત્વ બની રહે છે. જે વાર્તાઓમાં આલેખનમાં પ્રત્યક્ષ થયું છે.

વાર્તાઓમાં આલેખાયેલું ગ્રામીણ જીવન અને એના તળવસ્તુ સાથે જોડાયેલી પાત્રસૃષ્ટિ જે તળસમાજ અને એના અસલ જીવનને વાર્તામાં પ્રગટાવે છે એ પણ પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ કરનારું મહત્ત્વનું તત્ત્વ બની રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે બદલી વાર્તાની અંબા, આંબલિઓ વાર્તાની કંચુ-મધુ, છત્રી વાર્તાનો ભાથી, છગનાને ન સમજતા સવાલનો છગનો, ખેતર વાર્તામાં લેખકની માં, કાતોરનો કચરો, નકલંકનો કાંતિ, દેવચકલીનો ખીમલો, રમતનો

હેમતાજી, જા...એમ.ઓ.યુ રદ...નો કાળુજી, અજિત ઠાકોરનો તખુ, રાની બિલાડાની ધની, શાવકશા, વઉ વાર્તાનો કાનિયો, ડારવીનનો પિતરાઈ નો સવો ભૂવો, ભડકો વાર્તાની વનિતા, પોલિટેકનિકની બાયુ, મઘીની માનતાની મઘી મ્યુઝિયમ ઓફ ઇનોસેંસ વાર્તાની કડવીમાં, ખેપના રુકિમ અને મંગલો, આટારનો વિરમ રૂપા, પલટાતા પવનનો દાનસંગ અને રેતીના માણસના રતિમા, ગળામાં અટવાયેલી તરસનો માનસંગ, ધોળી ધૂળનો અગરિયો નાથિયો આ બધાં જ પાત્રો અને એમનું આલેખન, એમના આગવા મિજાજથી આ વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિક અસ્મિતા પ્રગટી છે જે આ અભ્યાસ દ્વારા તારવી આપ્યું છે. આમ સમગ્રપણે જોતા ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશોમાંથી સર્જાતી જતી ટૂંકીવાર્તાઓમાં એમાંય ખાસ ૧૯૯૦ પછીનો સમયગાળો એટલે કે જેને આપણે આધુનિકોત્તર ટૂંકીવાર્તા તરીકે ઓળખીએ છીએ એ વાર્તાઓમાં જે-તે પ્રદેશ એની સઘળી પ્રાદેશિક વિશેષતાઓ સાથે ઉભરી આવે છે. આ વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિકતાનાં સઘળાં લક્ષણો અભિવ્યક્તિ પામ્યાં છે એવું નથી પરંતુ વિભિન્ન પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાઓ દ્વારા પ્રાદેશિકતા ઉપસી છે. જેમ કે મધ્ય ગુજરાતની વાર્તાઓમાં મહીસાગર કિનારાના વિસ્તારથી લઈ ચરોતર પ્રદેશ સુધીનું જનજીવન એની નક્કર વાસ્તવિકતા સાથે પ્રગટ્યું છે. સમાજ, સંબંધોનું ખોખલાપણું દર્શાવતી વાર્તાઓ, માણસના એકલવાયાપણા, તેની સંવેદનાને પ્રસ્તુત કરતી વાર્તાઓ, સ્ત્રીઓ-દલિતોનાં શોષણની વાર્તાઓ, આદિવાસી જીવનને પ્રસ્તુત કરતી વાર્તાઓ, એમના સંસ્કારો, બોલી ભદ્ર લોકો દ્વારા થતું એમનું શોષણ, રિવાજો, પરંપરાઓને પ્રસ્તુત કરતી વાર્તાઓ અહીંયા મળી છે. જેમાંથી પસાર થતાં આપણે ચોક્કસપણે જે-તે પ્રદેશ અને એ પ્રદેશની નોખી આભાને માણી શકીએ છીએ. મોહન પરમારની નકલંગ વાર્તામાં વણકર લોકોનો વ્યવસાય વણાટકામ અને વ્યવસાયિક સંદર્ભો નિરૂપાયા છે જ્યારે માય ડિયર જ્યુની ડારવીનનો પિતરાઈ વાર્તામાં ગ્રામ્ય પરિવેશ, ગ્રામીણ જીવનમાં જોવા મળતી અંધશ્રદ્ધા, ગોહિલવાડી તળબોલી સવા ભુવા દ્વારા આલેખાયેલો ભુવા ધૂણવાનો આખો પરિવેશ હકીકતમાં એક નોખો જ પરિવેશ પ્રસ્તુત કરી આપે છે.

કાનજી પટેલની 'ડેરો' વાર્તામાં વિચરતી વિમુક્ત જાતિઓનું જીવન અને સમસ્યા પ્રશ્નો રજૂ થયા છે. તો રાજેશ વણકરની આંબલિઓ વાર્તામાં પંચમહાલના પાનમ ડેમ વિસ્તાર આસપાસના આદિવાસી એમનો ગ્રામ્ય

પરિવેશ, શોષણનું અસલ નિરૂપણ થયું છે. મણિલાલ પટેલ પણ રાતવાસો, બદલી, જેવી વાર્તાઓમાં પંચમહાલ મહીકાંઠા, લુણાવાડાના ગ્રામ્યવિસ્તારમાં વસતા પટેલ જ્ઞાતિના પાત્રો અને એમનું પ્રાદેશિક જનજીવન તેમના સઘળા લોકસાંસ્કૃતિક તત્ત્વો સાથે પ્રસ્તુત કરે છે. આ વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિક કૃષિ પશુપાલન જેવા તત્ત્વોનું પણ વાસ્તવિક આલેખન થયું છે. જેમાં આપણે આ પ્રદેશને ઉજાગર થતો જોઈ શકીએ છીએ. બિપિન પટેલની કરિયાવર વાર્તામાં ઉત્તર ગુજરાતનો ગ્રામ પરિવાર, સમાજવાસ્તવ કલાત્મક રીતે નિરૂપાયા છે. મંદીરની પછીતે વાર્તામાં ગ્રામ્યજીવનમાં 'સ્વચ્છતા' જેવા વિષયની ગંભીરતાને રઘુવીર ચૌધરીએ ખૂબ કલાત્મક રીતે નિરૂપ્યો છે. દેવચકલી વાર્તામાં પ્રભુદાસ પટેલ અરવલ્લીનાં પહાડી વિસ્તારમાં વસતા આદિવાસીઓની પરંપરા તેમની વન્ય બોલી, રિવાજો આગવા પ્રાદેશિક સંદર્ભો સાથે આલેખ્યા છે. તો જા..એમ.ઓ.યુ રદ... વાર્તામાં ચોરી કરવાનો પેઢી દર પેઢીનો ધંધો અને એની સાથે જોડાયેલી અંધશ્રદ્ધાનું કલાત્મક આલેખન સંજય ચૌહાણે કર્યું છે. ખેતર વાર્તામાં કૃષિજીવન, જીવદયા રાની બિલાડોમાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં ડાંગ-આહવા-વાંસદા વિસ્તારમાં વસતા આદિવાસીઓનું પારસીઓ દ્વારા થતું શોષણ તેમની બોલી, પ્રાકૃતિક પરિવેશ, જંગલ વિસ્તારનું પરંપરાગત આલેખન કર્યું છે. એ મુજબ જ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની વાર્તાઓમાં સોરઠ પ્રદેશ એના અસલ જીવનવાસ્તવ અને એની નોખી તળબોલી સાથે એને વિશેષ ખાસિયતો સાથે પ્રગટ્યો છે. કિરીટ દુધાત 'આ સવજી શામજી બચું કોઈ દી સુખી નો થ્યા હો' વાર્તામાં તળ ગ્રામીણજીવન, લોકમાનસ સોરઠ પ્રદેશના સંસ્કારો અને એના સમાજવાસ્તવને નિરૂપ્યા છે. તો 'ભડકો' વાર્તામાં રાઘવજી માધડે આ પ્રદેશમાં વસતી એવી દેવીપૂજક જ્ઞાતિ એમાં પ્રવર્તતા વિધાનો એના તળ વાસ્તવને નક્કર રીતે પ્રગટાવી આપ્યું છે. અહીં દેવીપૂજકોની નોખી પરંપરા, શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા, ધાર્મિક માન્યતાઓ પણ એટલા જ રસપ્રદ રીતે આલેખન પામ્યાં છે. 'નોખું ખોરડું' જેવી વાર્તામાં રમેશ ર. દવે ભાભી અને દિયર વચ્ચેના સંબંધો દ્વારા સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોનું તળબોલી વિશેષ સાથે કલાત્મક આલેખન કર્યું છે. 'પોલીટેકનિક' વાર્તામાં સ્ત્રીઓને કુદરતી હાજર જવા માટે એમને વેઠવી પડતી હાડમારીઓ, સમસ્યા અને એમનો વિદ્રોહ એના નોખા વિષયવસ્તુ દ્વારા આકર્ષક બન્યો છે. જેના દ્વારા મહેન્દ્રસિંહ પરમાર એ સમાજની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ

તરફ સમાજનું ધ્યાન દોર્યું છે. ખેડૂત જીવન સાથે સંકળાયેલા એવા ગોરધન ભેંસાણીયા ‘મઘીની માનતા’ વાર્તામાં ગીરનો ગ્રામીણ પરિવેશ અને એ પ્રદેશનો પ્રાકૃતિક પરિવેશ ગ્રામ્યજીવન એના સઘળા લોકસાંસ્કૃતિક તત્ત્વો એમના શોષણને પ્રગટ કરી આપે છે. ગીર તળેટીનો પરિવેશ અને એમના વ્યવસાયો પ્રાદેશિક બન્યા છે.

પ્રયોગશીલ વાર્તાકાર વિશાલ ભાદાણી ભાવનગરના સણોસરા ગામનો ગ્રામીણ પરિવેશ, તળબોલીના સફળ પ્રયોગ દ્વારા વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાને તેમની વાર્તા દ્વારા પ્રગટાવે છે. આ પ્રદેશનો જનજીવન ગ્રામીણ લોક માનસ કડવીમાની વ્યવહારકુશળતા તળબોલી આ પ્રદેશ અને એની પ્રાદેશિક ખાસિયતોને તાદ્દશ કરી આપે છે. કચ્છ પ્રદેશની વાર્તાઓમાં કચ્છ એના સઘળા રંગો ખીલ્યું છે. કચ્છનો દરિયાઈ પરિવેશ, રણપ્રદેશ એનું જીવન ભૂકંપ જેવી ગમખવાર ઘટના રેતીનું અંધડ જેવી કુદરતી આપત્તિઓ, મીઠું પકવતા અગરિયાઓ એમના પ્રશ્નો સમસ્યા, પીડાને આ વાર્તાઓ કલાત્મક રીતે રજૂ કરી આપે છે. કચ્છ નામ લેતાં જ પ્રથમ નજરે ચડે એવા પ્રથમ હરોળના વાર્તાસર્જક ધીરેન્દ્ર મહેતા પાસેથી કચ્છમાં આવેલા ભૂકંપ અને એની ભયાનકતાને પ્રગટાવતી ‘તંબૂ’ વાર્તા મળે છે. આ વાર્તામાં ભૂકંપ એની માનવજીવન પર થતી અસર એની ભયાનકતા કડણ દ્રશ્યો, માનવની સ્વાર્થવૃત્તિ આ બધા જ પાંસાઓ આગવા અને પ્રાદેશિક બન્યા છે. તો ‘ખેપ’ વાર્તામાં વીનેશ અંતાણી કચ્છના દરિયાઈ પરિવેશને સાદાંત આલેખી આપે છે. એની પ્રાદેશિક વિશેષતાઓને નિરૂપે છે. કચ્છના દરિયાકાંઠે વસતા ખારવા કોમ એના વ્યવહારો, રહેણીકરણી, રિવાજો, માન્યતાઓ, ખાનપાન, કચ્છીબોલી અને સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોનું વાસ્તવિક નિરૂપણ તેઓ ખૂબ જ કલાત્મક રીતે કરે છે. રાજેશ અંતાણી ‘આટાર’ વાર્તામાં રણપ્રદેશમાં વેઠવી પડતી અગવડતાઓ એમાંય ખાસ પીવાના પાણીની સમસ્યા અને માનવીય સંબંધોનું સચોટ આલેખન કરી આપ્યું છે. માવજી મહેશ્વરી બદલાયેલા કચ્છની તાસીર ‘પલટાતો પવન’ અને ‘મિલકત’ જેવી વાર્તાઓમાં પ્રગટાવે છે. ઔદ્યોગિક વિકાસના નામે કચ્છના ખેડૂતની સ્થિતિ એના ગ્રામીણજીવન અને તળબોલી દ્વારા અહીં પ્રગટાવી આપી છે. કચ્છમાં ઔદ્યોગિકિકરણને કારણે કંપનીઓ આવતા પાવરપ્લાન્ટો સ્થપાયા અને એનાથી ત્યાંના સ્થાનિક માનવને જે સહન કરવાનું આવ્યું એની મૂક વેદના, વ્યથા, પીડા આ વાર્તાઓનું વિષયવસ્તુ બન્યું છે.

જેમાં કચ્છ અને એની બદલાયેલી સ્થિતિને પામી શકાય છે. ‘મિલકત’ વાર્તામાં ગ્રામીણ જનજીવન, લોકમાનસ સાથે જનસ્વભાવનું કલાત્મક આલેખન કરી આપ્યું છે. ‘ગળામાં અટવાયેલી તરસ’ અને ‘રેતીનો માણસ’ વાર્તામાં અજય સોનીએ અનુક્રમે પાવરપ્લાન્ટો, પવનચક્કીઓ આવવાથી કચ્છના સામાન્ય માણસના જીવનમાં આવેલું પરિવર્તન એને વેઠવી પડતી તકલીફો અને એના શોષણને ઉજાગર કર્યું છે. તો ‘રેતીનો માણસ’ વાર્તામાં રેતીના અંધડ જેવી કુદરતી ઘટના આગળ લાચાર માણસ અને એની દયનીય સ્થિતિને આલેખમાં આવી છે. કચ્છપ્રદેશ એની નોખી કચ્છીબોલી વાર્તામાં વિશેષકર બની રહે છે. આ વાર્તાઓમાં કચ્છ પ્રદેશ એનું પ્રાદેશિક જનજીવન એના સઘળાં પાંસાઓ આપણે કચ્છની પ્રદર્શિત કરશે તો નતા ભાગી અઠે પ્રગટ્યું છે જે પ્રાદેશિકતાને પ્રગટાવી આપે છે. ‘ધોળીધૂળ વાર્તામાં કચ્છનાં સફેદ રણમાં અનેક અભાવ અગવડતાઓ વચ્ચે સંઘર્ષમય જીવન જીવતાં અગરિયાઓના જીવન અને સમસ્યાને આલેખવામાં આવી છે. આ વાર્તા એક નોખા જ પ્રાદેશિક પરિવેશને આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી આપે છે. કારણ કે કચ્છમાં આવેલું સફેદ રણ એ આજે જગવિખ્યાત છે ત્યારે અનેક સહેલાણીઓ પણ તેની વિઝીટ કરતા હોય છે. ત્યારે કચ્છના સફેદ રણની સુંદરતા સામે એ જ સફેદ રણમાં નમક પકવતાં અગરિયાઓનું જીવન અને એમના જીવનની કઠોર વાસ્તવિકતાને વાર્તાકારે બખૂબી પ્રગટાવી આપી છે. આ લોકો, એમનો આ મીઠા સાથેનો સંબંધ, અનેક તકલીફો હોવા છતાં આ રણને ન છોડવા માગતા આ અગરિયાઓ, ઘુડખર, સફેદ મીઠું આ બધા સંદર્ભો પ્રાદેશિક બન્યાં છે.

આમ, આધુનિકોત્તર સર્જક પોતાની પ્રાદેશિક અસ્મિતાને અકબંધ રાખતો તળના ગામડાં સુધી પહોંચે છે. અને ખરી કળા નિસબત સાથે એમની પ્રાદેશિક ખાસિયતોને વાર્તાઓમાં આલેખે છે. સાહિત્યમાં પ્રાદેશિકતાનું આલેખન એ કોઈ આજે જ અસ્તિત્વમાં આવેલો વિભાવ નથી. ગાંધીયુગની વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિકતાનું આલેખન કરવામાં આવ્યું હતું. આ વાર્તાઓમાં પણ પ્રાદેશિક વ્યવસાયો, માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, રીતરિવાજો, બોલી પ્રયોજાઈ છે. પરંતુ જ્યારે આપણે આધુનિકોત્તર વાર્તાઓમાંથી પસાર થઈએ ત્યારે અહીં પ્રાદેશિકતા જુદા જ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. જોકે આ પ્રાદેશિકતાને પોષવામાં ગાંધીયુગના વાર્તાકારો અને આધુનિક યુગની વિવિધ

રચના પ્રયુક્તિઓ જેવી કે કલ્પન, પ્રતીક, ફલેશબેક મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. ક્યાંક વાર્તાઓમાં બોલીનો અતિરેક કહે છે. માત્ર પ્રાદેશિક બોલીની અતિરેકતા જ વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને મૂર્ત કરી આપતા નથી. ઘણીવાર ભાવક પાસે પ્રાદેશિક બોલીની સમજ ન હોવાથી વાર્તાના રસપાનમાં વિઘ્નો ઊભા થાય છે. આથી બોલીનો અનિવાર્ય અને સાર્થક પ્રયોગ વાર્તાકાર માટે વાર્તાકળા માટે અને ભાવક માટે ત્રણેય પક્ષે ઉપયોગી પુરવાર થશે. અનુઆધુનિક વાર્તા વિશે મોહન પરમારનું આ કથન જોઈએ, “અનુઆધુનિક વાર્તા આધુનિક વાર્તાના લક્ષણો અને વિભાવના કરતાં જુદો દષ્ટિકોણ રજૂ કરતી જણાય છે. ભાષાની આયાશયુક્ત લીલીયા અનુઆધુનિક વાર્તાને ખપમાં આવી શકશે નહિ. સરલીકરણ એનું મહત્ત્વનું અંગ છે. આ સરલીકરણ સાવ સપાટ કે સ્થૂળ પ્રકારનું નહી, વાર્તાકાર પોતાના નિજી કૌશલ્યથી તેમાં જુદા પરિમાણો સિદ્ધ કરતો હોય છે. સાદગીસભર રચના પ્રયુક્તિ રચવામાં એને ભાષાપ્રમાદ કરતાં ભાષાકૌશલ્યની તાતી આવશ્યકતા જણાય છે. વાર્તામાં સૂક્ષ્મ સંવેદનો પ્રગટાવવા માટે પણ તાજગીસભર ગદ્યની જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે. વાર્તામાં વાસ્તવનાં રૂપાંતરની પ્રક્રિયા ગદ્યની સૂક્ષ્મતા પર આધારિત છે. વાર્તાની ચુસ્ત બાંધણી જ વાર્તાને તારી શકે.” (ડો. મોહન પરમાર, અનુ આધુનિક વાર્તા, પૃષ્ઠ ભાગ)

આમ, સમગ્રરીતે જોતાં વાર્તાઓમાં જે-તે પ્રદેશ એની પ્રાદેશિક ખાસિયતોને સાથે લઈને ચાલ્યો છે. એ સાથે આધુનિકતાની પ્રાદેશિકતા પર જોવા મળતી અસરને પણ તે વાર્તાઓમાં ખરી નિસબત સાથે આલેખી આપે છે. એટલે એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે ગાંધીયુગની વાર્તાઓમાં જે પ્રાદેશિકતા પ્રગટી છે એનાથી અનુઆધુનિક યુગની વાર્તાઓમાં પ્રગટ થતી પ્રાદેશિકતાનું રૂપ જુદું છે. આ સમયનો વાર્તાકાર પોતાના પ્રદેશ એની સમસ્યાઓ, તળજીવન, પ્રશ્નો ગ્રામીણ જનજીવન એને માન્યતાઓ, રહેણીકરણી, પરંપરાઓ, સમાજવાસ્તવ, ખેતી તળજીવન સાથે જોડાયેલા પશુપાલન અને બીજા વ્યવસાયો, લોકતત્ત્વો, પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસને પ્રાદેશિક ભૂગોળ સાથે સર્જનાત્મક રીતે આલેખે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાદેશિકતા નવલકથા, કવિતામાં પણ પ્રગટ થતી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. અનુઆધુનિક યુગમાં જાણે કે આવી પ્રાદેશિક નવલકથાઓનો પવન બંધ પડ્યો હોય એમ પણ

લાગે છે. પરંતુ ટૂંકીવાર્તાને નજર સમક્ષ રાખી જ્યારે જોવામાં આવે ત્યારે પ્રાદેશિક વાર્તાઓ ખાસી એવી સાંપડે છે. મોહન પરમારે ઉપર જણાવ્યું એમ સરલીકરણ, ભાષાકૌશલ્ય અને તાજગીસભર ગદ્ય દ્વારા જે-તે પ્રદેશ અને એના સઘળા પ્રાદેશિક ઘટકોને આલેખવા સરળ બની રહેશે.

ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી અને સમગ્ર ગુજરાતનાં પ્રદેશોની વાર્તાઓમાંથી પસાર થતાં એક વાત નોખી તરી આવે છે કે સાંપ્રત સમયનો વાર્તાકાર જીવનવાદી અભિગમથી વાર્તાઓ લખે છે. સમાજથી દૂર ગયેલા સર્જકો પાછા નિજ તરફ આવ્યાં છે. અહીં વાર્તાને સામાજિક ભૂમિકા પછી આપવામાં આવી છે. આ વાર્તાઓમાં જીવનનું વાસ્તવિક આલેખન થયું છે. તળજીવનનો અને તળભાષાનો આ વાર્તાને છોછ નથી. એમાં જીવન સાથેની નિસબત પ્રગટે છે. અને અહીં રચનારીતિ, પ્રયોગશીલતાનું સ્થાન દલિતચેતના, નારીચેતના, ગ્રામ્યચેતના, અરણ્યચેતનાની વાર્તાઓએ લીધું છે. આ વાર્તાઓમાં સમાજના છેવાડાનાં માનવી એની વ્યથા, વેદના, સમસ્યા, પ્રશ્નો, શોષણને વાચા આપવામાં આવી છે. અહીં હાંસિયામાં રહી ગયેલો સમુદાય એના સઘળાં ઘટકો સાથે આલેખન આમે છે. અહીં જે તે પ્રદેશ એની આગવી ભૂગોળ પ્રાકૃતિક આભા, બોલી, જન એની લોકસંસ્કૃતિ એના તળવાસ્તવ સાથે આલેખન પામ્યાં છે. આમ, આ વાર્તાઓમાં પ્રદેશ અને એની પ્રાદેશિક ઓળખ ઊભી થઈ છે.